

国際学術会議 第10回

文明のクロスロード

— 言語・文化・社会の諸相 —

10-шы өркениет жолы халықаралық

ҒЫЛЫМИ ЖИНАЛЫС:

ТІЛ, МӘДЕНИЕТ, ҚОҒАМ АСПЕКТІЛЕРІ

日時：2013年3月15日 - 16日

会場：カザフ国立大学（カザフスタン共和国アルマティ市）

主催：筑波大学，カザフ国立大学，筑波大学中央アジア事務所

10th International Conference on the

Crossroad of Civilizations:

Aspects of Language, Culture and Society

2.82	Жиекбаева Айгуль Баймулдановна, Араб, парсы сөздерінің қазақ тіліне енуінің тарихи-лингвистикалық себептері	503
------	--	-----

ウズベキスタン

3.1	Shakhriyor Safarov, The Role of Metaphor in Creation of New Knowledge	509
3.2	Daniyeva M. Dj., About Linguistic Status of the Word Phrases	513
3.3	Otabek Yusupov, The Extended Meanings of the Preposition Of: Cognitive Analysis	518
3.4	Saodat Boymirzayeva, Sarvinoz Kobilova, About Theories of Gender and Power Differences	522
3.5	Toirova Guli Ibragimovna, Izosign: Graphic Expression of the Discourse as Pragmatical Situational System	525

《中央アジア国際教育交流インターンシッププログラム》

第2回	カザフスタン・日本学生知的学術会議 参加者リスト・概要	529
-----	-----------------------------	-----

Араб, парсы сөздерінің қазақ тіліне енуінің тарихи-лингвистикалық себептері

Жиекбаева Айгуль Баймулдановна (КазНУ им.аль-Фараби, Қазақстан)

Кіріспе

Қазіргі қазақ тілінің сөздік қорының 15 пайызын араб, парсы сөздері құрайтынын кезінде Л.Рүстемов айтқан болатын [1]. Ал соңғы 10-15 жылдың ішінде бұл сандық көрсеткіштің өзгергені анық, себебі бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде шығыс сөздері соңғы уақытта жиі қолданылып, кейбіреуі үйреншікті сөзге айнала да бастады. Әрине, мұндай ауыс-түйістердің орын алуының өз себептері болатыны анық. Кез келген кірме элементтің тілде орын алуы – лингвомәдени қарым-қатынастардың нәтижесі. Тікелей аралас-құраластық, қоныстас болу не болмаса мәдени-әлеуметтік беделге ие тілдегі жазбаша ескерткіштерінің тарауы – осының бәрі тілдік қарым-қатынастың, тілдік бірліктердің ауысуына алып келеді. Мұндай ауысулар, әрине, бір жақты болған емес, мәдени байланыс нәтижесінде қарым-қатынасқа түскен екі жақ та кірме бірліктерді қабылдайды.

Қазақ тілі мен араб тілінің байланысы

Араб және парсы сөздерінің қазақ тіліне енуінің себептерін ең алдымен тарихи-мәдени факторлардан іздейміз. Бұл тарихи-мәдени байланыстың тарихы туралы жазылған еңбектер өте көп, сондықтан біз оларға қысқаша шолу жасауды жөн көрдік. Түркі халықтарының арабтармен, парсылармен қарым-қатынаста болып келгені тарихта белгілі. Бұл қарым-қатынас, негізінен, парсы тілі арқылы жүзеге асып отырған. Егер иран тілдес халықтар мен түркі халықтарының тілдік-мәдени қарым-қатынасы тым ертеден басталса, VIII ғасырда Орта және Орталық Азияға ислам дінінің келуімен бірге бұл территорияда араб тілінің ықпалы орнай бастайды. Мавреннахрдың Араб халифатының құрамына енуі бұл аймақта ислам дінінің тарауына және осы діннің жаны болған классикалық араб тілінің тарауына себеп болды. Араб тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болып, діннің тілі ретінде қызмет атқарады. Түркі тілдеріне осы кезде араб тілінен діни және әкімшілік саласының сөздері ене бастайды. Араб тілі ғылым тілі ретінде танылады. Ислам дінінің таралуы мен оның идеологиялық ұстанымдарының күшеюіне байланысты Хорасан мен Мавераннахрда араб тілі әкімшілік тілі, ғылыми айналымдағы тіл және діни қызмет атқарған тіл ретінде орнықты. Бұл кезеңде ғылыми шығармаларды араб әдеби тілінде жазу ортақ нормаға айналады. Араб тілінің ықпалында болған парсы тілі араб элементтерінің түркі тілдеріне ену процесінде аралық тіл қызметін атқарды. Тарихи-географиялық жағынан жырақта жатқан қазақ тіліне араб тілінің ықпалы тікелей емес, жанама түрде парсы тілі арқылы болған деген

пікір тіл білімінде бұрыннан айтылып келеді. Тіпті араб жаулап алушыларының жорығы қазақ жеріне жетпеген деген пікірлер де бар. Тарихшы ғалым Н.Д.Нұртазина сондай пікірлерді алға тарта отырып, Иран мен Орта Азиядағы елдерге қарағанда Қазақстанның арабтардың экспансиясына ұшырамағанын айтып, араб жаулап алушылығы тіпті Оңтүстік Қазақстанға да жетпеген деп қорытындылайды [2, 58б.]. Ислам өркениетінің шеңберінде болған елдер үшін араб тілінің қызметі Еуропадағы латын тілімен, ал парсы тілінің ықпалын француз және италян тілдерімен салыстыруға болады екен [3]. XII-XIII ғасырлардағы Араб халифатындағы аббастықтар үстемдігі кезеңінде араб мәдениеті гүлденіп, Шығыс пен Батысқа кең таралды. Осы тұста «араб мәдениеті» деген ұғым пайда болды, бірақ бұл мәдениетті тек арабтар ғана жасады деп түсіну жаңсақтық болар еді. Бұл мәдениетті, араб ғылымын жасауға мұсылман дінін қабылдаған халықтардың бәрі, яғни арабтар, парсылар, түркілер, үнділер және т.с.с халықтар түгел қатысады. Бұл ортақ мәдениет тек араб тілінде болғандықтан, сол тілге ғана байланысты «араб» деген анықтауышпен қоса айтылып жүргенін ескерген жөн, сондықтан оны «араб мәдениеті» дегеннен гөрі «араб тілінде жасалған мәдениет» деп атау дұрыс болған болар еді. Араб Халифаты өз құрамына енген халықтардың мәдениетіндегі ең озық үлгілерді алып, мәдени синтез жасады. Осы мәдениеттер арасындағы байланыста Персия мен Орта Азия дәнекерші, байланыстырушы буын болғанын айту керек. Осылайша, Персия арқылы түркілер араб мәдениетін, араб тілін таныды [2, 57б.]. Бұл мәдениетті жасауға түркілер де атсалысты. Ғаламға есімдері әйгілі әл-Фараби, Ибн Сина, Ұлықбек, әл-Хорезми сынды ғалымдар осы түркі даласынан шыққан, бірақ араб тілінде еңбектер жазып қалдырған даналар. Егер мұсылман әлемінде XIII ғасырға дейін араб тілі үстем, беделді тіл болса, XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап оның орнын парсы тілі ала бастайды. Парсы тілі поэзия, дерекнама, әкімшілік және көркем әдебиет тілі ретінде алдыңғы қатарға шығады. Бұхара мен Қоқан хандықтарында парсы тілі мемлекеттік іс-қағаздар мен мәдениет тілі дәрежесіне ие болып, Орта Азияда XX ғасырдың басына дейін қолданылады [4, 4б.]. Қазақ халқының ата-бабалары арабтармен тікелей қарым-қатынасқа түспеген, олардың арасындағы байланыс жанама түрде, мәдени дүниелер мен жазба кітаптар деңгейінде болғандығын, осы қарым-қатынас нәтижесі – араб кірме сөздерінің табиғаты байқатады. Қазақ тіліндегі араб кірме сөздері дерексіз, көбіне рухани дүниеге қатысты лексиканы түзеді екен. Мысалы, *ақыл, дәулет, зейін, парасат, назым, рух, рухани, тәлім, қадір, қасиет, әзиз, дін, иман, пайым, есеп және т.б.* абстракт сөздердің түп-төркіні араб тіліне тіреледі. Орта ғасырлардағы түркі-араб тілдік байланысын көрсететін тағы да бір дерек – бұл орта ғасырлық түркі жазба ескерткіштері. Орта ғасырлардағы түркі әдебиетінің көрнекті өкілі XII ғасырда өмір сүрген Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметтерінің» генетикалық қабаты түркі, араб және парсы сөздерінен тұрады. Соның ішінде араб пен парсы сөздері ескерткіш лексикасының 44,8%-ын құрайды екен [5, 69б.]. Кейінгі кезеңдерде де

араб тілінің ықпалы қазақтар арасында мүлде жойылған емес. Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ даласының оқығандары білім алу үшін Орта Азиядағы діни орталықтарға барған. Ол орталықтарда араб, парсы тілдері негізгі пәндер болған. Кітаби ақындар деп атап жүрген қазақ ақындарының бәрі мұсылманша сауатты, араб, парсы тілдерін оқыған азаматтар еді.

Араб халифаты VII ғасырда мемлекеттік құрылым ретінде Мұхаммед пайғамбардың діни реформасы нәтижесінде дүниеге келді. Ұлан-ғайыр үлкен империяға айналған Халифат жеті ғасырдай уақыт өмір сүреді. Халифаттың мемлекеттік тілі – араб тілі де барлық салаларда – саясатта, дінде, заңда, мәдениетте, экономикада үлкен қызмет атқарды. Араб халифтері мұсылман мәдениетін, өнерін, қоғамдық ой-сананы дамытуда үлкен қызмет атқарды. Олар аудармашылық қызметке үлкен көңіл бөлді. Араб тіліне антиктік философия – Аристотель ілімдері аударыла бастады. XX ғасырдың атақты ойшылы Бертран Рассел бұл туралы былай дейді: «... Репутация Аристотеля создана главным образом арабами; в античные времена он редко упоминался и не считался равным Платону. ... Мы обязаны арабам в знании греческой философии, потому что, когда ее снова начали изучать в Европе, требуемые технические термины были взяты с греческого или латинского языков. ... Контакт с магометанами в Испании и в меньшей степени в Сицилии, способствовал ознакомлению Запада с Аристотелем, а также с арабскими цифрами и химией. Именно этот контакт содействовал возрождению эрудиции в XI веке, приведшему к схоластической философии. Много позже, начиная с XIII века и дальше, изучение греческого языка дала возможность идти прямо к трудам Платона, Аристотеля и других греческих писателей античных времен. Но если бы арабы не сохранили традицию, люди эпохи Возрождения могли бы и не заподозрить, что много можно получить благодаря возрождению классической учености» [6, 5б.]. Қазіргі ғылымдардың бәрінің тарихын ежелгі грек, латыннан басталатынын баса айтып жүрген кезде, Расселдің пікірі шын мәнінде ой салатын жаңалығымен ерекшеленеді. Демек, Батысқа гректердің, шығыстағы халықтардың (үнді, қытай, парсы т.б.) озық ойын жеткізген араб мәдениеті екен.

Араб ғылымы ескі грек және үнді ғылымынан нәр алуымен қатар басқа да Мысыр, Шам, Иран, Орталық Азия секілді елдердің үздік ғылыми дәстүрлерін дамытуға ынталы болды. Бағдат халифатын басқарған әл-Мансұр мен Тарун ар-Рашид әл-Мамундар ғылымды дамытуға үлкен ден қойды. Олар Бағдатта астрономиялық обсерваториялар салдырады. Тарун ар-Рашид «Даналық үйі» («Бәйт әл-Хикма») деп аталатын жабдықталған кітапханасы бар арнаулы аудармашылар орталығын құрады. Халифа әл-Мамун грек, сирия, үнді тілдеріндегі қолжазбаларды алдырып, оларды аудару жұмысын қызу жүргізеді. Осы орайда ғалым А.Көбесов: «Біз Бағдат обсерваториясы мен «Даналық үйінің» ғылыми жұмыстарының басты ұйытқысы Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан ғалымдар болғанын мақтанышпен айтамыз. Олардың ішінде әйгілі Мұхаммед әл-Хорезми (Хорезмнен шыққан),

Ахмед Ферғани (Ферғанадан шыққан), Ғаббас Жауһари (Отырар атырабындағы Гауһар мекенінен шыққан, Ахмед Мәруази (Мәрыдан шыққан) және басқалары бар» [7, 27-28б.] деген пікір айтып, Шығыс өркениеті, араб ғылымы дегенде тек араб халқының еншісіндегі дүниені емес, бүкіл шығыс халықтарының бірлесе отырып жасаған ортақ мұраны айтатынымызды тағы да растайды. Бүгінгі таңда «Екінші ұстаз» атанған атақты Әбу Насыр әл-Фарабиден басқа Отырар топырағынан шыққан тегі түркілік 10 ғалым мен қайраткер есімін шығыстанушы Ә.Б.Дербісәлі ашқаны белгілі. Ғалым Исхақ әл-Фараби, Исмайыл әл-Жауһари және де басқа бас-аяғы он оқымыстының атын атап, олардың есімін және қызметі мен еңбектерін қалың жұртшылыққа таныстырған болатын [8]. Осы ғұламалардың барлығы дерлік Бағдад, Шам секілді өркениет пен мәдениеттің алтын діңгегі болған қалаларға сапар шекпестен бұрын алғашқы білімдерін Отырар, Исфиджаб, Самарқан, Бұқара, Шаш, Хорезм секілді түркі қалаларынан алған, сонда сусындаған. Содан кейін ғана Ирандағы Мешхед, Нишапур, Исфаһан секілді қалаларға соғып, парсы мәдениетімен танысады. Әрі қарай сапарларын жалғастырып, Мысыр, Бағдат, Ираққа аттанады, мұсылман мәдениетінің озық үлгілерін оқып-үйренеді, ғылыми қызметтермен айналысады. Олардың бірқатары туған топырақтарына қайта оралып, алған білімдерін отандастарының, қандастарының игілігіне жұмсағаны туралы деректер де бар. Мәселен Әбу Ибраһим Исхан әл-Фараби ұзақ уақыт Йеменнің Забид деген қаласында білім алған содан соң өз отанына қайта оралып, онда ұстаздық еткен екен [8, 34б.]. Отырардың тағы да бір атақты перзенті Исмаил әл-Жауһари әл-Фараби араб тілінің лексикография саласындағы үлкен ғалымы ретінде белгілі. Ол Тигр мен Ефрат бойындағы білім орталықтарынан тәлім алып, Нишапурға келіп, араб тілінен дәріс берген көрінеді. Ғалым өмірінің соңғы кезеңі туралы екі түрлі жорамал бар екен. Оның бірі Ә.Дербісәлі пікірі, ол мынадай: «Біздіңше, ол Отырарға қайта оралып, туған мекенінде көз жұмған. Оның қайтыс болған жылы деп Йақут 398/1008 немесе 400/1010 жылды атаса, әл-Ханбали 396/1005 немесе 393/1003 жылды көрсеткен. Сөйтіп, ойшыл бабамыз дүниеден шамамен 1008 жылдары өткен» [8, 47б.]. Осы энциклопедист ғалымдардың барлығы ғылымның фәлсафа, логика, астрономия, филология, психология, педагогика, аударма, медицина, музыка секілді салаларында із қалдырған, ғылыми еңбектер жазған. Бұл тұста ғылым салаларға жіктелмей, синкретикалық сипатта болғаны белгілі. Ғылымды жіктеу әл-Фарабидің «Ихса әл-улум» («Ғылымды жіктеу») еңбегінен басталады [8, 27б.].

Сол кезде ғылым мен өнердің орталығы Таяу Шығыстағы Шам, Алеппо, Бағдад, Басра, Куфа секілді қалалар болғаны белгілі. Ал Орталық Азиядағы білім мен ғылым орталықтары Шаш, Самарқан, Бұқара секілді қалалар болған. Осы орталықтардың бәрінде ғылымның, өркениеттің тілі – классикалық араб тілі болғаны белгілі. Түркі топырағында ғылыми, қоғамдық ой-пікірдің қалыптасуына араб оқымыстыларының түркі жеріндегі қызметтерін де атауға болады. Келтірілген деректердің бәрі түркі-араб мәдени

байланысының бір жақты болмағанын танытады. Егер түркі ұлдары ғылым іздеп, Таяу және Орта Шығысқа сапар шексе, араб елдерінің азаматтары түркі жеріне келіп, ұстаздықпен, шәкірт оқыту ісімен айналысқан екен. XI-XII ғасырлардағы Йасы (Түркістан), Исфиджаб (Сайрам), Тараз, Шаш (Ташкент), Сауран, Сығанақ қалаларында араб, парсы жұртынан келген діндарлар, сондай-ақ, саяхатшылар, саудагерлер, зерттеушілер келіп, өз тілдерін оқытқан, дәріс берген. Сол себептен Отырардан шыққан Фарабилер араб, парсы тілдерін жетік білген екен [8, 576.]. Осы түркі мәдени орталықтардағы медреселерде Құран мен сунна, фәлсафа мен логика секілді пәндер араб, парсы тілдерінде оқытылған. Бұл тілдер ғылым тілі болған. Араб тілі жазбаша тіл қызметін атқарды. Барлық халықтарда жазбаша тіл бірден қалыптасқан жоқ. Бірқатар себептерден көптеген халықтарда жазбаша әдеби тілдің қызметін белгілі бір аралықта басқа тілдер атқарды [9, 636.]. Орта ғасырлардағы Батыста жазбаша тіл рөлін классикалық латын тілі атқарып келсе, Шығыста оны классикалық араб тілі атқарды. Араб тілінің орта ғасырлардағы рөлі туралы академик В.В.Бартольд былай дейді: «Из всех языков мусульманских народов международным языком по преимуществу сделался арабский, теперь один из немногих классических языков международного культурного общения, как греческий и латинский на Западе, санскритский в Индии и буддийском мире, китайский письменный язык на Дальнем Востоке. .. Арабский язык уже в первые века ислама сделался органом общемусульманской мысли» [10, 2516.].

Қорытынды

Осылайша беделді тіл мәртебесінде болған араб тіліне деген қызығушылық, оның ықпалы қазақ даласында Қазан төңкерісіне дейін сақталған. XX ғасырдың 90-жылдары қазақ қоғамында орасан үлкен жаңалықтар болды. Бұл кезеңге тән ерекшелердің бірі араб тілінен енген сөздердің қайтадан жандана бастады. Сонау Қазан төңкерісіне дейін қолданыста болып, кейін орыс сөздеріне ығысып орын берген шығыс элементтері қайтадан оралып, тілден орын ала бастады.

Пайдаланылған әдебитеттер тізімі:

- 1 Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. - Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.
- 2 Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана. –Алматы: Фараб, 2000. – 310б.
- 3 Бартольд В.В. Сочинения , т.6. –М.: Наука.- 663 с.
- 4 Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории казахов и Казахстана XIII-XIX вв.:дисс. д-ра ист. наук Алматы, 2003. – 406с.
- 5 Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. - Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.
- 6 Есім Ғ. Фалсафа тарихы. –Алматы: Раритет, 2004. - 304 б.

- 7 Көбесов А. Әл-Фараби. Алматы: 1971. – 171 б.
- 8 Дербісәліев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. –Алматы: Рауан, 1995. -236 б.
- 9 Тұрғынбаев Ә., Нұсқабаева Л. Тілралық байланыстар мен қатынастар диалектикасы. – Алматы: Білім, 2005. – 216 б.
- 10 Бартольд В.В. Сочинения , т.6. –М.: Наука.-784 с.